

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ

(GEMDER)

e-ISSN: 2718-000X

Yıl: 2, Cilt: 2, Sayı:2
Aralık-2021

MAKALE BİLGİLERİ

Endülüs'te Eğitim Öğretim Aşamaları ve Kurumları

Education and Training Stages and Institutions in Al-Andalus

Bu makale Eylül 2020 tarihinde Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri bölümünde "Endülüs'te Eğitim ve Öğretim" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak yazılmıştır.

YAZAR

Mehmet Mecnur DAĞ

MEB, Öğretmen, mecnurdag@gmail.com

Orcid: 0000-0003-4285-738X

Mustafa MÜCAHİT

Sivas Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Din Eğitimi Bilim Dalı

Doç. Dr., mmucahit@hotmail.com

Orcid: 0000-0003-2345-0015

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 16.11.2021

Makale Kabul Tarihi: 15.12.2021

Sayfa Aralığı: 404-457

Öz: Dünya tarihinde önemli bir yeri olan Endülüs, Müslüman dünyasının gerçekleştirdiği Orta Çağ'daki "Altın Çağ"ın, mimarlarından biri olmuştur. Doğu'daki ilmî gelişmelerin Avrupa'ya taşınmasında Sicilya Müslümanları ile oynadığı rol, Endülüs'ü medeniyet tarihinde önemli bir konuma getirmiştir. Avrupa'daki "aydınlanma hareketi"nin başlamasında büyük katkı sunmasının yanında Avrupa'nın antik dönem felsefesi ile tanışmasında köprü vazifesi üstlenmiştir. Çok kültürlü yapısı ve bu yapının oluşturduğu mozaik, gerçekleştirilen bilimsel faaliyetlerdeki nitelik, hemen her alanda kendini yetiştiren bir toplum olması, yönetici kadroların bilimsel faaliyetlerdeki destekleyici tutumu, Doğu İslâm dünyası ile giriştiği ilmî rekabet Endülüs'ü üzerinde sıkça durulması gereken bir araştırma konusu haline getirmektedir. Hiç şüphesiz bu büyük medeniyetin oluşmasındaki en önemli unsur eğitim ve öğretim faaliyetleri olmuştur. Doğu İslâm eğitim tarihi ile paralel yönlerinin çokça bulunmasına rağmen bir yerden sonra taklit ettiği Doğu'yu çoğu konuda geride bırakan bir sisteme sahip olması ayrıca dikkate değerdir. Bu çalışmada Endülüs medeniyetini oluşturan eğitim ve öğretim faaliyetlerinin aşamalarını "ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim" başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bu aşamalarda eğitim ve öğretimin gerçekleştirilmesi, birbirlerinden farkları, toplumdaki yeri incelenmiştir. Daha sonra eğitim ve öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği eğitim kurumları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Endülüs, Eğitim, Öğretim, Eğitim Kurumları, İslâm Eğitim Tarihi.

Abstract: Al-Andalus, which has an important place in world history, has been one of the architects of the “Golden Age” in the Middle Ages, realized by the Muslim world. The role played by the Sicilian Muslims in the transfer of scientific developments in the East to Europe has put Al-Andalus in an important position in the history of civilization. In addition to making a great contribution to the beginning of the “enlightenment movement” in Europe, it served as a bridge to the transport of Europe with the philosophy of antiquity. This structure creates a mosaic of multi-cultural structure and scientifically activities in quality, a a society that educates itself in almost every field, to be supportive attitude in the scientific activities of the executive branch, Its scientific competition with the Eastern Islamic world makes Al-Andalus a subject of research that needs to be focused frequently. Undoubtedly, the most important factor in the formation of this great civilization has been education and training activities. In our study, we evaluated the educational stages in Al-Andalu under the headings of "primary education, secondary education, higher education". We examined the differences of education in these stages and its place in society. Then we discussed the educational institutions.

Keywords: Religious Education, Al-Andalus, Education, Training, Education Institutions, History of the Islamic Education.

GİRİŞ

Müslümanlar, 711 yılında gerçekleştirdikleri fetih ile beraber İslâm'ın batı sınırı haline gelen Endülüs'te üstün bir medeniyet kurmuşlardır. Hemen her alanda çağını aşan bir medeniyet olan Endülüs, İslâm eğitim tarihi alanını da oldukça yakından ilgilendirmektedir. Zira Doğu İslâm şehirlerindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerini yakından takip eden, bu faaliyetleri başarılı bir şekilde kendi ülkelerinde uygulayan Endülüslü Müslümanlar, gelişmeleri taklit etmenin ötesinde özgün bir anlayış ortaya koymuşlardır. Bir diğer önemli nokta ise bu faaliyetleri ile Avrupa'ya örnek olmakla beraber, Avrupalıların aydınlanma hareketlerine büyük katkı sunmalarındır.

Gerek fıkıh, hadis, kıraat alanlarında; gerekse de astronomi, tıp, felsefe gibi alanlarda kendi çağını aşan çalışmalara mekân olan Endülüs toprakları, aynı zamanda İslâm medeniyetinin de özeti sayılabilmektedir. Dönemin ilmî çalışmalarının merkezi olan Müslüman doğuda gerçekleşen her gelişme Endülüslülerce takip edilmiş ve ilmî müktesebatı Endülüs'e taşımışlardır. Bu durum, Endülüs'teki eğitim ve öğretim sürecine yansyarak büyük bir medeniyetin oluşmasına vesile olmuştur. İlme verilen değer, ilmî süreç olan eğitim ve öğretime de verilmiş ve bu sayede eğitim öğretim faaliyetleri ilgi gören, ciddiyete tabi tutulan, süreli desteklenen bir müessese haline gelmiştir.

Genel olarak doğu İslâm beldeleri ile paralel bir süreç yaşamasına rağmen, kimi durumlarda Endülüs'teki eğitim ve öğretim, kendine has özelliklere de sahip olmuştur. Nitekim bir yerden

sonra örnek aldığı Doğu sisteminden daha başarılı sonuçlar elde edilen eğitim sistemi, Doğu'daki kimi alimlerce de tercih sebebi olmuştur. Bu başarı Avrupa eğitim sistemine de büyük katkılar sunmuştur. Bunun en belirgin örneği, Hristiyanların eğitimi için Kastilya kralı X. Alfonso tarafından Mürsiye'de (Murcia) kurulan okuldur. Alfonso okulun yönetimini Müslüman âlim Muhammed b. Ahmed el-Mürsî er-Rakûtî'ye teslim etmiştir. Okulun işleyişi de genel olarak İslâm eğitim sistemine göre olmuştur.¹

Endülüs'ün ulaştığı bu medeniyetin temeli olan eğitim ve öğretim faaliyetlerini konu edindiğimiz çalışmamızda, Endülüs'ün çağını aşan bir medeniyet olmasında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin etkisinin ne derecede olduğunu inceledik. Zira ilmî alanda gerçekleştirilen bir ilerlemenin arka planında her zaman eğitim vardır. Bu sebeple Endülüs'te gerçekleştirilen eğitim ve öğretim faaliyetleri perspektifinde Endülüs medeniyetinin eğitim aşamalarını ve eğitim öğretimin gerçekleştirildiği müesseseleri makale konumuz olarak belirledik.

1. Eğitim Aşamaları

Orta Çağ eğitim sistemi ile günümüz eğitim sistemini tarihsel bakış açısından yoksun bir şekilde karşılaştırmak bizi hataya sevk edecektir. Devletin eğitim sistemine günümüzdeki gibi müdahale etmemesi, eğitimin bireyler ve vakıflar aracılığı ile sürdürülmesi, iletişim olanaklarının sınırlı olması gibi sebepler dönemin eğitim sisteminde günümüz gibi birliğin, disiplinli ilerleme-

¹ Muhammed Abdulhamid İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1982), 378.

nin olmaması sonucunu doğurmuştur. Ancak bu durum bir eksiklik olarak görülmemelidir. Zira Endülüs medeniyetinin, parçası olduğu Orta Çağ'a göre yapılan eğitim faaliyetleri, gelişime ve yeniliğe açık olmuştur. Bu sebeple Endülüs eğitim sistemi ile günümüz eğitim sistemi karşılaştırılırken tüm tarihsel arka plan ele alınarak karşılaştırılmalıdır. Günümüz eğitim sistemine göre dezavantajlı yönünün olmasının yanında avantajlı yönlerinin de olduğu görülmektedir. Buna verilecek en önemli kanıt eğitim sisteminde bireyin kendi öğretmenini seçebilme özgürlüğüdür.

Endülüs'te eğitim aşamalarında sistematik bir düzen olmamasının yanında genel olarak Endülüs çalışmalarında üç aşamalı bir eğitim sisteminden bahsedilmektedir. Bu dönemler, eğitimin temelini atıldığı, okuma yazmanın öğretildiği ilköğretim dönemi; dini ve beşerî ilimlerde temelini atıldığı ortaöğretim dönemi; bir veya birkaç alanda uzmanlaşmanın sağlandığı yüksek öğretim (ihtisaslaşma) dönemidir.²

1.1. İlköğretim

Endülüs'te çocuklar, ilköğretim çağına gelmeden önce aileleri tarafından okul öncesi eğitime tabi tutulurlardı. Özellikle ilmi birikimi olan aileler, çocuklarını henüz okula göndermeden yeterli temel eğitimi verebilmekteydiler. Okul öncesi eğitimde kilit rol babaya aitti. Bu sebeple çoğu Endülüslü alimin ilk öğretmenleri babaları olmuştur. Okul öncesinde çocuklara sayı sayma, okuma yazma, Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetleri ezberleme gibi

² Lütfi Şeyban, *Endülüs* (İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2014), 168; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 2-4; İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 211-213.

öğretimin temeli sayılacak beceriler kazandırılıyordu. Böylece çocuklar okula başlamadan önce eğitimleri için gerekli temellere sahip olabilmekteydiler.³

Okul öncesi eğitim genel olarak 5-6 yaşlarına kadar sürmekteydi. Bu yaşlara gelen çocuklar, aileleri tarafından ilköğretim eğitiminin verildiği kurumlara gönderilirdi. Bu aşama, 7-8 yıllık bir süreyi kapsamaktaydı. Öğrenciler ergenlik çağına gelene kadar ilköğretim aşamasında ağırlıklı olarak dini eğitimin olduğu bir eğitime tabi tutulmuşlardır.⁴

İlköğretimde hem dini bilincin hem de okuma becerisinin alt yapısının etkili bir şekilde oluşması amacıyla en çok önem verilen ve yoğun olarak öğretilen ders Kur'an-ı Kerim dersidir. Doğu İslâm beldelerindeki ilköğretim aşamasına bu yönüyle benzese de bu aşamadaki öğrencilere Kur'an-ı Kerim dersine paralel olarak şiir, kompozisyon, güzel yazı (hüsnü hat) derslerinin verilmesi, temel eğitim konusunda Endülüs'ü Doğu'dan ayırmaktadır.⁵ İlköğretimde verilen dil eğitimi, Endülüslülerin çağdaşları olan diğer İslâm beldelerine göre Arapça dilini daha iyi kullanmalarını sağlamıştır.⁶

Çocuklara ilköğretimde Kur'an-ı Kerim dersinin verilmesi kimi alimlerce eleştirilmiştir. İbn Haldûn (ö. 808/1406), *Mukaddime* adlı eserinde Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) Endülüs'te

³ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 217.

⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 2.

⁵ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2007), 2/987.

⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/988.

çocukların temelleri oluşmadan verilen Kur'an-ı Kerim öğretimi- ni eleştirdiğini belirtmiştir. İbn Haldun'un da katıldığını belirttiği görüşünde İbnü'l-Arabî, Arapça'yı akademik olarak henüz öğrenemeyen çocukların anlamını bilmeden Kur'an-ı Kerim'i okumalarının kendilerine yararlı olamayacağından bahsetmektedir. Bu eleştirisinin ardından İbnü'l-Arabî çözüm olarak da bir fikir beyan etmektedir. Ona göre her şeyden önce çocuğa dil eğitiminin verilmesi zaruridir. Şiir ve Arapça dersleri çocuğa verildikten sonra çocuk hesaba çekilir (sınava tabi tutulur). İstenilen dereceye gelene kadar tekrar yoluyla çocuk, dil eğitimini tamamlamış olur. Bunun yanı sıra çocuğa zihnini daha açık olmasını sağlaması ve muhakeme becerisi kazandırması için matematik dersleri de verilir. Bu eğitimden sonra çocuk, Kur'an-ı Kerim dersine geçer. Böylece Kur'an'ı anlama becerisi edinir. İbn Haldun, İbnü'l Arabî'nin bu görüşüne katılmakla beraber bazı şartların bu görüşün uygulanmasına engel olabileceğinden bahsetmektedir. İbn Haldun'a göre Endülüs'te ilköğretim aşamasında Kur'an-ı Kerim dersinin büyük öneme sahip olmasında çocukluk yıllarının Kur'an eğitimi açısından en ideal çağ olması önem arz etmektedir. Zira çocuğun Kur'an eğitimi almadan velilerin kontrollerini kaybettiği ergenlik ve gençlik yıllarına geldiğinde Kur'an-ı Kerim'i öğrenmesi güçleşmekle beraber bireyde Kur'an öğrenmeye istek de azalabilir. Bu sebeple Endülüs'te kökleşmiş adetler ve velilerin bu endişesi Kur'an eğitimini en temel ders konumuna sokmaktadır.⁷ İbnü'l Arabî'nin görüşü her ne kadar Kur'an'ı an-

⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/988-989; İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 238-240.

lamakta daha yararlı olsa da Endülüs'te önemli bir yere sahip olan dil derslerindeki başarıyı gördüğümüzde ilköğretimde Kur'an dersinde çocuğun zorluk çekmesinin çok uzun sürmediğini görebilmekteyiz. Zira çocuğun Kur'an dersine paralel olarak aldığı dil dersi bir yerden sonra Kur'an'ı anlamasında fayda sağlamıştır.

Yazı eğitiminde defterden ziyade silinmesi kolay olan genel itibariyle ahşaptan yapılan tahta levhalar kullanılmaktaydı. Öğrenciler, kamıştan yapılmış ve mürekkebe batırılan kalemlerini kullanarak öğretmenlerinin gözetiminde yazı denemelerinde bulunmaktaydılar.⁸

İlköğretimde verilen dersler Kur'an ve dil bilgisi ile sınırlı kalmamış, dönemlere göre değişiklik gösterse de bazı beşerî ilimlerin de başlangıç eğitimi bu aşamada verilen dersler arasındaydı. Böylece dini eğitimin yanında beşerî ilimlerin de temeli atılmaktaydı. İlköğretim müfredatında Kur'an-ı Kerim, Arapça dil bilgisi, okuma yazma gibi dersler zorunlu derslerken, şiir, matematik gibi dersler isteğe bağlı olabiliyordu.⁹

Devlet, çoğu zaman eğitim müfredatına müdahalede bulunmuyordu. Bu sebeple ders müfredatlarında çeşitlilik oldukça fazlaydı. Zira ders kitapları ve ders içerikleri öğrenci velileri ve öğretmenleri tarafından seçiliyordu. Tabii bu durum çoğunlukla

⁸ Julián Ribera, *La Enseñanza Entre Los Musulmanes Españoles: Bibliófilos y Biblioteca En La España Musulmana* (Córdoba: Imprenta La Comercial, 1925), 35.

⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 230-231.

Malikî fakihlerin denetiminde yapılıyordu. Malikî fakihler okullarda zararlı konuların eğitime dahil edilmesini istemiyorlardı.¹⁰

İlköğretim için kullanılan mekânlar farklılık arz etmesktedir ve herhangi bir birlik söz konusu değildir. Eğitim mekânları öğrencinin bulunduğu konuma, ailenin ekonomik durumuna, devletin sağladığı desteğe göre değişebilmekteydi. Örneğin Kurtuba, ilköğretim mekânı olan küttablar konusunda oldukça zengin bir şehirdi. II. Hakem'in emriyle Kurtuba'da üçü Kurtuba Camii'ne bağlı, yirmi dördü Kurtuba mahallelerine dağılmış vaziyette toplam yirmi yedi küttab açılmıştır.¹¹ Nitekim genel olarak bu aşamada eğitim mekânı mescidler, camilere yakın evler, öğretmenlerin şahsi evleri, devletin açmış olduğu küttablar olarak sıralanabilir. Maddi durumu iyi olan öğrenci velileri, çocukları için kendi evlerinde eğitim yapılması imkanını sağlıyorlardı.¹²

Bu aşamada ders veren öğretmenlerde genellikle icazet şartı aranmıyordu. Bu da ilköğretim öğretmenlerinin ihtisas (yükseköğretim) mezunu olma zorunluluğunun olmadığını, kendini topluma kanıtlamış bireylerin öğretmenlik yapabildiğini göstermektedir. İlköğretim öğretmenlerine çoğunlukla *müeddib* veya *muallim* denilmekteydi.¹³

İlköğretimde öğrencinin uyması gereken bazı disiplin kuralları vardı. Öğrenciler bu kurallara uymak zorundaydılar. Aksi tak-

¹⁰ Nureddin Al-i Ali, *Endülüs Tarihi*, çev. Hakkı Uğur (İstanbul: Ensar, 2010), 273.

¹¹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 207.

¹² Şeyban, *Endülüs*, 168.

¹³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 2.

dirde veliler tarafından öğretmene verilen yetki çerçevesinde öğretmen, uygun gördüğü cezayı öğrenciye uygulama hakkına sahipti. Ödevlerini yapmamak, kötü hal ve davranışlarda bulunmak, ahlâktan uzak konuşmalar sergilemek, kumara teşvik eden oyunlar oynamak gibi fiiller öğrencilere yasak olan durumlardan bazılarıdır.¹⁴

Bu aşamayı tamamlayan öğrencilerin bir kısmı muhtemelen taşra öğrencileri ağırlıklı olmak üzere eğitim hayatına devam etmeyip ziraat veya zanaat alanlarında çalışmaya yönelirlerdi. Eğitim hayatına devam etmek isteyen öğrenciler ise ikinci aşamaya geçerlerdi.¹⁵

Orta Çağ'da, özellikle de Avrupa'da okuryazarlık durumu oldukça düşükken hemen yanı başındaki Endülüs'te okuryazarlık, batılı araştırmacıları bile etkileyecek bir seviyede idi. Orta Çağ boyunca dünya geneli ile kıyaslandığında okuryazarlık seviyesi en yüksek olan kesim, bugün tüm otoritelerin kabul ettiği görüş olarak Müslümanlar olmuştur. Bunun en önemli sebebi kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'i okuyup anlamının İslâm'daki yeridir. Bazı batılı araştırmacılar okuma yazma seviyesinin Endülüs'te toplumun tamamında yüksek olduğunu, aynı dönemde Avrupa'da ise tam tersi bir durumun söz konusu olduğunu ve Avrupa'da din adamları dışında okuma yazmanın çok düşük seviyelerde olduğunu belirtmişlerdir. Endülüs'ü yöneten halife veya emirlerin en az bir ilimde uzmanlaşmış oldukları dönemde, kimi Avrupalı

¹⁴ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 248.

¹⁵ Lütfi Şeyban, *Endülüs Alimleri* (İstanbul: Ketebe, 2019), 242.

kralların okuma yazmayı ancak yaşlılıkta öğrenebildiğini de ekleyen araştırmacılar, Endülüs'teki medeniyet gelişiminin ana sebepleri arasına bu durumu da eklemektedirler.¹⁶

1.2. Ortaöğretim

İkinci aşamada öğrenciler, çeşitli derslerde eğitim veren öğretmenlerin etrafında oluşan halkalara katılarak eğitimlerine devam ederlerdi.¹⁷ Bu aşamayı, günümüz eğitim sisteminden farklı olmasına rağmen ergenlik çağında olan bireylere yönelik eğitim olması yönü ile günümüz lise eğitimiyle; herhangi bir alanda uzmanlaşmanın temelini atıldığı aşama olması hasebiyle de üniversite eğitimi ile kıyaslayabiliriz. Zira bu aşamada öğrenciler ilim hayatları boyunca uzmanlaşmak istedikleri alanın temel kaidelerini öğrenebilmekteydiler. Aynı zamanda kimi öğrenciler için bu aşama, eğitim-öğretim hayatının son aşaması da olabiliyordu. Zira yükseköğretim hedefi veya imkanı olmayan öğrenciler bu aşamayı bitirdikten sonra üçüncü aşamaya geçmeden hayatını idame edecek başka meşgalelere yönelebiliyorlardı.¹⁸

Ortaöğretimde, belirli disipline göre düzenlenmiş bir müfredat yoktu. Çeviri kitaplarının da ders materyali olarak kullanılması, bu dönemde eğitimin kapsadığı alanın genişliğine işaret etmektedir. İlköğretim aşamasında nitelikli eğitim alan bir öğrenci, bu aşamaya yeterli bir seviye ile gelebilmekteydi.¹⁹ Müfredat,

¹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 10-12; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 3/841.

¹⁷ Şeyban, *Endülüs*, 168.

¹⁸ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 263.

¹⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 280.

öğretmenlerin uzmanlık alanları ve öğrencinin eğitim görmek istediği dersi seçme özgürlüğüne göre değişiklik gösteriyordu. Öğrenciler, özellikle büyük şehirlerde istediği öğretmenin halkasına katılabiliyordu. Bir ders halkasında bir veya birkaç farklı dersin eğitiminin verilebilmesi, bu özelliği ile ders halkalarının “ihtisas sınıfları” olarak nitelendirilmesine olanak sağlamaktadır.²⁰ Zira öğretmenin sadece uzmanı olduğu alanda ders vermesi ve öğrencinin de ilgi ve hazır bulunmuşluğunun olduğu alana kendi isteği ile yönelmesi ders halkalarındaki eğitimin niteliğini arttırdı. Bununla birlikte seçime dayalı halkaların öğretmenleri arasında da bu durum nitelikli öğrencilere sahip olmak isteyen öğretmenler açısından ilmî bir rekabete dönüşmeye de müsaitti.

Bu aşamada verilen dersler çeşitlilik arz etmektedir. Dini ilimlerde kıraat, hadis, tefsir, fıkıh; sosyal ilimlerde tarih, coğrafya, edebiyat, felsefe; sayısal ve beceri derslerinde ise matematik, tıp, astronomi, mühendislik, kimya, gibi dersler verilmekteydi.²¹

İslâm ülkelerinin tamamında eğitim konusunda merkez olarak kullanılan cami ve mescidler, Endülüs'te ilköğretimde olduğu gibi ortaöğretimde de eğitimin yapıldığı mekânlar olmuştur. Cami ve mescidlerin haricinde bazı durumlarda “şeyh” adı verilen öğretmenlerin evleri de bu aşamada kullanılan mekânlardan-
dı.²² Ders halkalarının oluşturduğu kalabalık ortam ve mescidlerin İslâm geleneğinde sosyal hayatın merkezinde olması, tüm

²⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 3.

²¹ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 281.

²² Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 3.

İslâm ülkelerinde olduğu gibi Endülüs'te de eğitimin merkezi oluşları, eğitim faaliyetlerinde bulunanları mescitlere yöneltmiştir.

Bu aşamada en çok başvurulan eğitim yöntemleri, özellikle Kur'an-ı Kerim dersleri için Kıraat (Okuma); Hadis dersleri başta olmak üzere ezbere ve not tutmaya dayalı dersler için yazma (imlâ); Fıkıh dersleri için münazaradır.²³

Ortaöğretimde öğrencinin kapasitesine ,aldığı eğitime ve verdiği cevaplara göre bir sonraki aşamaya geçişine karar verilir ve öğrenci mezun edilirdi. Genel olarak küttablarda var olan bu sistemde yaş açısından bakıldığında ise öğrenciler 13-14 yaşlarında mezun olurlardı.²⁴

1.3. Yükseköğretim (İhtisaslaşma)

Yükseköğretim, Endülüs'teki eğitim sürecinin nihayeti konumunda olup, ikinci aşamanın uzantısı ve tamamlayıcısıdır. Günümüz eğitim sisteminin yüksek lisans ve doktora basamakları ile benzerlik taşımaktadır. Bu aşamada verilen dersler ortaöğretimde verilen derslerin isimleri ile hemen hemen benzerlik teşkil etmekteydi. Ancak bu aşamada görülen dersler, daha ayrıntılı işlenmekteydi.²⁵

Yükseköğretim seviyesine gelen öğrenci uzmanlaşmak istediği alanda en iyi eğitimi alabileceğini düşündüğü alimin olduğu ilim merkezlerine gider ders alırdı. Böylelikle Endülüs yükseköğretiminin ana sistemini oluşturan *rihle* (eğitim yolculuğu) ortaya çıktı.

²³ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 347-352.

²⁴ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 227.

²⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 3-4.

İlim konusunda belirli şöhrete sahip olan şehirler ve alimler, Endülüs'lü öğrenciler için eğitim noktasında birer hedefti. Bu sayede Endülüs'ün eğitim merkezi olan şehirlerine ve Endülüs dışına eğitim maksadıyla yolculuklar yapılırdı.²⁶ İlk dönemler Endülüs dışına yapılan rihleler ile Doğu'nun ilmî birikimi Endülüs'e taşınmıştır. Endülüs'te ilmî seviyenin belirli bir aşama kaydetmesi neticesinde Doğu'ya yapılan rihleler, X. yüzyılın sonlarına doğru azalmıştır.²⁷ Bu yolculuklar, fetih sonrasında İber'de, ilmî bir birikim bulamayan Müslümanlara ilim ithal etmiş ve hemen her alanda Endülüs eğitiminin ilim havzasının genişlemesini sağlamıştır.

Yükseköğretim aşamasında olan öğrenciler, önceki aşamada aldıkları derslerde uzmanlaşır, tamamlayamadığını düşündüğü dersleri tamamlamaya çalışırdı. Öğrencinin bilgileri sürekli yenilenerek dinamik bir eğitim süreci oluşturulduğu için bu aşamada belirli bir yaştan bahsetmek mümkün değildir.²⁸ Zira bireyin eğitimi uzun sürebilir veya uzmanı olduğu bir alan olmasına rağmen ilgi duyduğu başka bir alan için tekrar eğitim alabilirdi. Nitekim Endülüs tarihinde farklı alanlarda uzmanlaşmış ilim insanlarına sıkça rastlanırdı. Örneğin es-Seri olarak bilinen Abdullah b. Ubeydullah, nahiv ve lügat alanlarında imam olarak kabul edilen

²⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 3-4.

²⁷ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 68.

²⁸ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 370.

bir seviyede olmasının yanında aritmetik ve geometri alanlarında da alim idi. “Yedigen” üzerine yazdığı eseri bunun ispatıdır.²⁹

Yükseköğretimin, alan ve öğretmen seçiminde öğrencinin özgürlüğüne dayalı bir sistem şeklinde kurulması sebebiyle öğrenciler için ders aldığı öğretmenlerin tecrübesi, ahlâkı ve bilgi düzeyi önemliydi. Öğretmenlik vasfına yakışmayan dünya meşguliyetine kapılma, ticaretle uğraşma gibi fiillerde bulunan öğretmenler, öğrenciler tarafından tercih edilmiyordu. Eğitimlerine yarar sağlamayacağını düşünen öğrenciler, herhangi bir engelle karşılaşmadan farklı bir öğretmenin dersine katılabiliyordu.³⁰

Endülüs'te yükseköğretim mekânları görevini uzun bir süre ağırlıklı olarak camiler, özellikle de büyük şehirlerde yer alan ulu camiler üstlenmiştir. Merkezi yönetimin ağır basması neticesinde Emirlik ve Halifelik dönemlerinde yükseköğretimin gözde noktası başkent Kurtuba'da yer alan Kurtuba Ulu Camii idi. Sayıları binleri bulan öğrencinin eğitim aldığı bu cami, Endülüs eğitim sisteminin üniversitesi konumunda olmuştur.³¹ İlerleyen devirlerde ilmin merkezden taşraya yayılması ile Endülüs yükseköğretim kurumları, sayı ve nitelik olarak artmıştır.

Ulu camilerin üniversite konumunda olması, bu özelliği yalnızca ulu camilere has kılmamış, Endülüslülerin yaşamında

²⁹ Sâid El-Endelusî, *Tabakâtü'l-ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı), 176.

³⁰ Lütfi Şeyban, “Endülüs Ulemasının Tahsil ve Tedris Hayatıyla İlgili Kaynaklarda Öne Çıkarılan Hususiyetler”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 12/53 (2016), 18.

³¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/893.

önemli bir yere sahip olan kütüphaneler de yükseköğretim kurumu olarak eğitimin bir parçası haline gelmiştir.³² Ulu Camiler haricinde, tasavvuf okulu görevini yürüten ribâtlar, bazı alimlerin açtıkları şahsi okullar, Endülüs yükseköğretiminin müesseseleri olarak kullanılmışlardır.

Endülüs eğitim sistemine en son dahil olan kurum ise medreseler olmuştur. XIII-XIV. yüzyıllarda Endülüs'teki varlığına değinilen medreseler, yarımadanın kısa süre sonra tamamen işgale uğraması ile birlikte bölgeye geç gelen ve tam anlamı ile yeterli varlık sürdüremeyen kurumlar olmuştur.³³

Endülüs'te yükseköğretim uluslararası bir seviyeye ulaşmıştı. Endülüs dışından eğitim amacıyla gelen farklı dinlere mensup öğrenciler gerekli eğitimleri alma konusunda herhangi bir engelle takılmadan ilim tahsilinde bulunuyorlardı. Kuzey Hristiyan devletlerinden Endülüs'e eğitim maksadı ile gelen öğrenciler, Arapça öğrenip, tanınan alimlerden ders alarak kendilerini yetiştirirlerdi. Bu öğrenciler, eğitim süreleri boyunca Endülüs halkına karışarak İslâm geleneklerini de öğrenirlerdi. Aralarında Endülüs'te vezirlik seviyesine kadar ulaşabilenler olmuştur. Örneğin Yahudi olan Samuel bin Nagarla (ö. 1056), Gırnata'da yaklaşık otuz yıl vezirlik yapmıştır. Eğitim görüp kendi ülkelerine dönenler ise Endülüs'ten aldığı ilmî birikimi memleketlerinde uygulamaya geçerlerdi. Nitekim 967-970 tarihlerinde başkent Kurtuba'da eğitim

³² Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 6.

³³ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 385-390.

gören Gerbert isimindeki öğrenci, II. Silvester ismiyle Papa olarak seçilmiştir.³⁴

Derslerin eğitimi konusunda hemen her yöntem uygulanmaktaydı. Ziya Paşa, yükseköğretimde önemli bir yere sahip olan "akademi" yönteminin de Endülüs'te kullanıldığından bahsetmektedir.³⁵ Ayrıca tıp gibi alanlarda tecrübî (uygulamalı) eğitimlerden de bahsedilebilir. Tıp eğitiminde günümüz öğretmen-asistan ilişkisinin varlığı görülmektedir. Zira hekim hastayı tedavi ederken kendisini gözlemleyen öğrencisine hastalık, tanı, tedavi konusunda sorular yöneltir, öğrencinin hastayı gözlemlemesini isterdi.³⁶

1.4. İcâzet (Mezuniyet/Bilimsel İzin)

İcâzet, İslâm eğitim sisteminde, "akademik diplomaların, sanat ve mesleki yeterlilik için gerekli izin ve onayların" ifade edilmesi anlamını taşımaktadır.³⁷ İcâzet, öğrencinin okuduğu kitaplar, uzmanlaştığı alanlar, ders aldığı alimler, eğitim gördüğü yerler hakkında bilgiler içerir ve kişinin öğretici bir konumda olduğunu göstermekle beraber icâzet sahibi, eğitim verme yetkisine de sahip olur. İcâzet, aynı zamanda bireyin aldığı eğitimin seviyesini de belirtir. Örneğin matematik alanında icâzet sahibi iki müderris arasından birinin icâzetinde matematik konusunda ün sahibi olan alimden ve/veya bu alanın en önemli kitaplarından ders aldığı

³⁴ Şeyban, *Endülüs*, 195.

³⁵ Louis Viardot, *Endülüs Tarihi*, haz. Cemil Çiftçi, çev. Ziya Paşa (İstanbul: Mostar, 2013), 468.

³⁶ Ribera, *La enseñanza entre los musulmanes españoles*, 52.

³⁷ Cemil Akpınar, "İcâzet", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/393.

kaydı varken; bir diğer müderrisin daha az tanınan alimden ve/veya çok fazla başvurulmayan kitaplardan ders aldığı yer alır. Bu durumda bahsi geçen ilk müderris, öğrenciler tarafından daha fazla tercih edilmekle beraber aynı zamanda ilim dünyasında daha çok saygınlığa sahip olur.

Kullanım alanlarına göre icâzetler, dini ilimler için *ilmî icâzet*; deney ve tecrübe gerektiren tıp ve eczacılık gibi ilimler için *fennî icâzet*; tasavvuf önderleri tarafından kendilerini temsil kabiliyeti olduğuna emin oldukları müridlerine verdikleri *tarikat icâzeti (hilafetname)*; sanat veya zanaat alanlarında yetişen bireylere verilen *sanat/zanaat icâzeti* gibi çeşitlerden oluşmaktadır. İlmi icazet, belirli bir kitap veya ilmin eğitimini tamamlayan öğrencilere verilen *hususî icâzet*; öğrencinin aldığı tüm ilimleri tek alimden veya eğitim müessesesinden aldığını belirten *umumî icazet* olmak üzere ikiye ayrılır.³⁸

Endülüs'te icâzetin medrese öncesi dönemde kullanıldığı göz önüne alındığında, icâzet kullanımının doğu ile hemen hemen aynı döneme denk geldiği anlaşılmaktadır. Endülüs ilmî birikimini zenginleştiren rihleler (Eğitim yolculuğu), icâzetin tüm İslâm topraklarında olduğu gibi Endülüs'te de önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır.

İcâzet genel olarak bir alan veya kitabın iznini gösterse de bazen çocukları eğitime teşvik etmek için de icâzet verilirdi. Bazı alimler, kendisinden ders almayan kişiye eserlerini rivayet etmesi için icâzet verebilirdi. Endülüs dışına hiç çıkmayan kimi alimler,

³⁸ Akpınar, "İcâzet", 21/394-398.

doğudaki alimlerden eserleri için icâzet almıştır. İcâzet uygulamasının bu denli farklı olması ve ders almayan veya dersi henüz bitirmeyen bireylere icâzet verilmesi, kimi Endülüslü alimlerce eleştirilmiş, bu durumu kabul etmemişlerdir.³⁹

Endülüs eğitiminin köklü uygulaması olan icâzet, Avrupa'daki akademik diplomanın kökeni olarak kabul edilmektedir. Avrupa'da üniversitenin en alt derecesini belirten ve ilk olarak 1231'de tedavüle giren "baccalareus" kelimesinin kökeni üzerine çalışma yapan Alfred Guillaume, bu kelimenin Arapça kaynaklı olduğunu, İslâmî akademik sistemde kullanıldığını ve İspanya üzerinden Avrupa'ya aktarıldığını belirterek "bi-hakkı'r-rivâye" kelimesinden türediğini ileri sürmüştür. Ancak bu düşüncesini desteklemek için bahsi geçen Arapça kelimenin içerdiği herhangi bir icâzet metnini sunamamıştır.⁴⁰

2. Eğitim Kurumları

Eğitime önem veren İslâm, bu önemi yayılışının başlangıcında göstermiştir. İnen ilk ayetin verdiği işaretle birlikte ilk Müslümanlar, eğitime oldukça değer vermişlerdir. Bu eğitimler için de mekân arayışları hasıl olmuş ve Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evi olan *Daru'l-Erkam*, İslâm'ın ilk eğitim mekânı olarak kullanılmıştır.⁴¹ Hicret sonrasında Suffe'nin açılmasıyla birlikte İslâm eğitim tari-

³⁹ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 49-50.

⁴⁰ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/399; Ayrıntılı bilgi için bk. R. Y Ebied - M. J. L Young, "New Light On The Origin Of The Term 'Baccalaureate'", *Islamic Quarterly* 18/1 (1974), 3-7.

⁴¹ Mustafa Köylü, "Medrese Öncesi Kurumlarda Eğitim", *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar, 2017), 85.

hinde müstakil kurumlar dönemi başlamıştır. İslâm coğrafyası genişledikçe çeşitli mekânlar kullanılsa da İslâm beldeleri arasında genel olarak farklılık oluştuğu söylenemez. İslâm eğitim sisteminin evlerden başlayan mekânsal süreci, 1066-1067 yıllarında kurulan *Nizamiye Medreseleri* ile yeni bir hal almıştır. Medreselerin yaygınlaşması ile eğitim-öğretim medreselere kaymıştır.⁴²

Doğu'daki gelişmeleri yakından takip eden Endülüslüler, eğitim-öğretim mekânlarını da Doğu'ya paralel olarak şekillendirmişlerdir. Bu bölümde doğu ile hemen hemen aynı olan kurumlarının, Endülüs eğitimindeki yerini inceleyeceğiz.

2.1. Evler

İslâm eğitim tarihinde evler, eğitim konusunda yaygın olarak kullanılmıştır. Dar'ul Erkam, İslâm'ın ilk eğitim yuvası olmakla beraber asırlarca devam edecek olan eğitim sistemine dâhil olan evlerin de başlangıcı konumundadır. İslâm tarihinde çoğu alim, kendi evlerini bir eğitim kurumu haline getirmiş ve sayısız öğrenci bu evlerde yetiştirmiştir. Nitekim bazı alimler, medreselerde eğitim verirken çeşitli sebeplerden ötürü ayrılmalarına rağmen eğitim faaliyetlerinden kopmamış, evlerinde öğrenci yetiştirmeye devam etmişlerdir.⁴³ İbn Sina, Gazali, Farabi gibi İslâm ilim tarihine damgasını vurmuş alimler, kendi evlerinde eğitim vermiş, ilmi münazaralara ev sahipliği yapmışlardır.⁴⁴

⁴² Köylü, "Medrese Öncesi Kurumlarda Eğitim", 75.

⁴³ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1998), 45.

⁴⁴ Köylü, "Medrese Öncesi Kurumlarda Eğitim", 85-86.

Doğu'dan aldığı ilmî birikimleri kendi topraklarında başarılı bir şekilde uygulayan Endülüslüler, evlerin eğitimde kullanılmasında da Doğu'dan geri kalmamıştır. Endülüs eğitim sisteminde evler uygulama çeşidi itibariyle ikiye ayrılmaktadır; Eğitim seviyesi yüksek ailelerin evde bizzat çocuklarına eğitim vermesi, özellikle okul öncesi eğitimin bir örneği iken bir diğer uygulama ise Endülüslü alimlerin öğrenci yetiştirmek için kullandıkları kendi evleridir.⁴⁵

Evler, Endülüs eğitim aşamalarından ağırlıklı olarak ilköğretim ve ortaöğretimde kullanılan mekânlardır. Diğer iki aşamaya göre yoğun olmasa da yükseköğretim aşamasında da kullanılan evler olmuştur. İlköğretim öncesi özellikle sayı sayma, Kur'an-ı Kerim'den ayetlerin ezberlenmesi, kısa şiirler gibi bazı temel eğitimler, ilmî birikimi olan ailelerce küttab veya cami eğitimine başlamadan önce öğrenciye verilmekteydi. Aynı zamanda bu tür evler, ilköğretim aşamasında olan öğrencilerin küttab veya camilerde aldıkları eğitimi destekleyici bir göreve de sahiptiler.⁴⁶

Evlerin en çok kullanıldığı aşama ise ortaöğretim aşamasıdır. Ortaöğretim için eğitim veren evler, ilköğretime göre daha etkili bir eğitime sahipti. Evlerinde eğitim veren öğretmenler, evlerinin bir kısmını eğitime uygun hale getirerek öğrencilerine ders vermekteydiler.⁴⁷

Ortaöğretim aşamasında faaliyet gösteren evler, cami ve mes-cidlerde verilen eğitime nispeten daha alan bazlı ve öğrenci sayısı

⁴⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 5.

⁴⁶ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 216-217.

⁴⁷ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 263-264.

noktasında da daha sınırlı idi. Muhtemelen bu durum, kendi alanında ciddi çalışmalar yapmak isteyen alimlerce tercih edilmekteydi. Zira katılımda sınır olmayan ve genel ders yapısına sahip olan camilerde, böyle bir kısıtlamaya gidilmemiştir. Şehir dışından gelen bir alim, misafiri olduğu başka bir alimin evinde belirli bir süre eğitim verebilmekteydi. Bazen eğitime önem veren kişiler, kendilerine ait olan evleri, tamamen eğitim için öğrencilere vakfedebiliyordu. Evlerde verilen eğitime çok sayıda öğrenci katılımı sağlandığı gibi bazen bir öğrenci ile de eğitim yapılabilmekteydi.⁴⁸

2.2. Cami ve Mescidler

Camiler, İslâm eğitim tarihinin önemli bir parçasıdır. İbadethane görevinin yanında camiler, İslâm tarihinde çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Hz. Peygamber (S.A.V) zamanında devletin idare merkezi olarak Mescid-i Nebi kullanılmıştır. Dönem dönem mahkeme, müftülük, haberleşme merkezi gibi bir çok sosyal amaçlarla da kullanılan camiler, Müslümanların günlük yaşamlarında gerekli ihtiyacı karşılayabilen kurumlar olmuşlardır.⁴⁹

İslâm eğitim tarihinde uzun bir dönem eğitim kurumu olarak kullanılan camiler, Hz. Muhammed'in (S.A.V), Mescid-i Nebi'ye ilave olarak açtığı Suffe ile erken dönemden itibaren İslâm eğitim müessesesi haline gelmiştir. Yatılı kalınan ve bizzat devlet tarafından desteklenen öğrencilerden oluşan Suffe, aynı zamanda

⁴⁸ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 56-57.

⁴⁹ Cahid Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Cami", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/3 (1985), 239.

Hız. Peygamberin eğitime verdiği önemin de bir göstergesi olmuştur. Bunun yanında Mescid-i Nebevi'de “*Suffetu'n-Nisa*” adıyla ayrılan bölümde de kadınlara eğitim verilmesi, İslâm'ın, eğitimin toplumdan her kesimin hakkı olduğu görüşünü de destekler niteliktedir.⁵⁰

Suffe'nin verdiği örneklik İslâm coğrafyasının hemen her yerinde camilerin diğer faaliyetlerinin yanında bir eğitim müessesesi olarak kullanılmasını sağlamıştır. Nitekim kimi camiler, eğitim öğretimin yoğunluğu ve niteliği sayesinde büyük üne sahip olmuş ve diğer İslâm beldelerinden öğrencilerin uğrak yeri olmuştur. Örneğin günümüzde hala eğitim kurumu olarak görevini sürdüren Ezher Üniversitesi, bir cami olarak Mısır'da kurulmuş ve ilk olarak 365 (m. 975) yılında eğitim vermeye başlamıştır.⁵¹

Eğitim mekânı olarak camiler, Endülüs eğitiminin de bir parçası olmuştur. Endülüs'ün fethi ile birlikte ibadet ve İslâm'ın sembolü olarak yarımada camiler inşa edildi. Endülüs'ün fethinin hemen akabinden Musa b. Nusayr tarafından Cezîretü'l-Hadra (Algeciras) şehrine Mescidu'r-râyat inşa edilmiştir. Müslümanların Endülüs'e göç etmesi ile birlikte ibadet ve diğer sosyal durumlar için Endülüs'te kısa süre içinde cami sayısı gözle görülür bir şekilde artmıştır.⁵²

⁵⁰ Şakir Gözütok, “İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseleşme”, *Dini Araştırmalar Dergisi* 9/26 (2006), 31.

⁵¹ Saîd Abdülfettâh Âşûr, “Ezher”, *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/59.

⁵² Abdurrahman Ali Hacci, *Endülüs Tarihi: İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar 711-1492*, çev. Kadir Kınar (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017), 193-194.

Başkent Kurtuba'daki cami ve mescid sayısının fetihten 250 yıl sonra dört bine yaklaşması, Endülüslülerin cami ve mescidlere verdikleri önemi göstermektedir.⁵³ Kurtuba kadar olmasa da diğer tüm şehirlerde cami ve mescid inşaları oldukça yüksekti. Her şehirde büyük, merkezi camiler mevcuttu. Bugün hala varlığını sürdüren ve katedrale dönüştürülen Kurtuba Ulu Camii ise Endülüslülerce başka bir öneme sahipti. Endülüs'ün en büyük camii olması sebebiyle *el-Câmiu'l-A'zam* olarak isimlendirilmiştir. Neredeyse tüm hükümdarların genişletme çalışması yaptırdığı Kurtuba Ulu Cami, X. Yüzyılda, her kademedен toplam yüz altmış görevlinin çalıştığı bir kurum haline gelmişti. Özellikle Cuma ve Kadir gecelerinde özel olarak hazırlanan Cami, Endülüs eğitiminin de gözbebeği konumunda idi.⁵⁴

Endülüs eğitim sisteminde camiler, bütün eğitim aşamalarında kullanılan mekânlardı. Nitekim bazı dönemlerde ilköğretim aşamasında olan çocukların camileri kirletmeleri ve gürültü yapmaları sebebiyle camilerde eğitim almaları uygun görülmemiştir. Ancak büyük camiler dışında bu görüş, herhangi bir şekilde uygulanmamıştır.⁵⁵

İlköğretim aşamasında olan çocuklar için eğitim mekânları arasında cami ve mescidler, kütüphanelerle beraber büyük bir paya sahipti. Kütüphaneler bulunmayan yerlerde çocuklara temel eğitim, cami ve mescidlerde verilmekteydi. Bu sebeple ilköğretimde ders

⁵³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 77.

⁵⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, 77-79.

⁵⁵ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 5.

verilen mescidler, aynı zamanda küttab olarak da anılmaktaydı.⁵⁶ Burada verilen eğitim, küttablarla aynı nitelikteydi.

Ortaöğretimde ve yükseköğretimde camilerin rolü daha yüksekti. Öğrenci sayılarının yüksek olması, merkezi konumda olmaları gibi sebepler camileri bu aşama için vazgeçilmez kılmıştır. Ders müfredatlarının birbirine yakın olması hasebiyle ortaöğretim ve yükseköğretim seviyesindeki öğrenciler çoğu zaman aynı camilerde ders alabilmekteydiler.

Camilerde birden fazla öğretmen ders verebilmekteydi.⁵⁷ Endülüs'ün cami ve mescidlerinde verilen eğitimler genel olarak belli programlara göre yapılmıştır. Verilecek dersin vakti, ders verecek öğretmen gibi bilgiler önceden belirtilirdi.⁵⁸ Bir öğretmenin ölümü veya başka bir şehre taşınması gibi sebeplerle boş kalan kadroya aynı şehirde veya yakın şehirlerde ikamet eden başka bir öğretmen geçerdi.⁵⁹ Ancak cami ve mescitlerdeki görev süreleri öğretmenlerin isteklerinden ziyade kadırlara bağlı bir durumdu. Zira kadılar, gerek gördüklerinde öğretmenlerin başka cami veya mescidlere tayinlerine karar verebilmekteydiler.⁶⁰

Endülüs camileri aynı zamanda halk eğitimi için de kullanılmaktaydı. Cuma namazları dışında halkın özellikle dini eğitimi için bazı uygulamalar hayata geçirilmiştir. Örneğin Kadı tarafın-

⁵⁶ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 221.

⁵⁷ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 270.

⁵⁸ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 54.

⁵⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 273.

⁶⁰ Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, 55.

dan göreve getirilen fakihler, camide veya avluda halka dinî eğitim verdikleri gibi halkın sorularına da cevap vermekteydiler.⁶¹

Endülüs camilerinin eğitim yönünden bahsederken Kurtuba Ulu Cami'nin rolüne ayrıca bir parantez açmakta fayda vardır. Üç kıtadan öğrencilerin dillerine ve dinlerine bakılmaksızın eğitim maksadı ile kabul edildikleri Kurtuba Ulu Camii Üniversitesi, III. Abdurrahman tarafından tesis edilmiş ve sonrasında sürekli genişletme çalışmalarına tabi tutulmuştur. II. Hakem tarafından caminin su ihtiyacı için kurşun borular döşenmiştir. Bizanslı mozaik sanatçıları ile cami süslendirilmiştir. Bu camide ders veren öğretmenlerin maaşları, devlet desteği ile kurulan vakıflar aracılığı ile ödenmiş, İslâm coğrafyasında ün yapmış kimi alimleri bu cami oldukça cezbetmiştir.⁶² Kurtuba Ulu Camii'nde uzaktan gelen öğrencilerin yatılı kalmasını sağlamak maksadıyla yine devlet desteği ile yapılmış bir öğrenci yurdu da mevcuttu.⁶³

2.3. Küttablar (Mektepler)

Küttablar, İslâm eğitim tarihinde, ilköğretim aşaması veya okuma-yazma eğitimi için oldukça büyük öneme sahip olan "okuma yazma ve temel bilgilerin öğretildiği mekânlar" olarak tanımlanmaktadır.⁶⁴ Bu kurumlar, okuma-yazma ve temel bilgilerin verildiği Küttablar ile Kur'an-ı Kerim ve temel dini ilimlerin

⁶¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları II*, 80.

⁶² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/839-840.

⁶³ Ali, *Endülüs Tarihi*, 274.

⁶⁴ Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 23; Köylü, "Medrese Öncesi Kurumlar da Eğitim", 76; Kadri Yıldırım, "İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme", *Diyanet İlmî Dergi* 45/3 (2009), 126.

verildiği küttablar olmak üzere İslâm eğitim tarihinde ikiye ayrılmıştır. Bazı zamanlarda bu iki kurum tek çatı altında da birleştirilmiştir.⁶⁵

İslâm coğrafyasında yaygın olan küttablar, Endülüs'te de ilk dönemden itibaren mevcut olan eğitim kurumlarından olmuştur. Fetih ile beraber başlayan imarlarda küttablar da varlığını sağlamış ve Müslümanlar, yerleştikleri yerlerde cami ve mescid gibi küttab inşasına da önem vermişlerdir. Müslümanlar, inşa ettikleri camilerin bitişiğine küttab da inşa etmişlerdir. Kimi zamanlar ise küttabları camilerle birleştirmişlerdir.⁶⁶ Endülüs Müslümanları, din ve kültürlerinin gelecek nesillere aktarılmasını da önemsemelerinden ötürü ilköğretim eğitimine önem vermiş ve küttablara hassasiyet göstermişlerdir. Bu hassasiyetle birlikte şehir ve köylerde küttabların varlığı oldukça yaygındı. Neredeyse her köyde ihtiyacı karşılayan en az bir küttab vardı.⁶⁷ Devletin eğitime verdiği destek hemen her alanda kendisini göstermiş, II. Hakem'in emri ile başkent Kurtuba'da yoksul çocukların eğitimlerini sağlamak için 28 küttab açılmış ve maaşlarını devletin ödediği öğretmenler tayin edilmiştir.⁶⁸

Her ne kadar Endülüs'teki küttablardan bahsederken müstakil bir yapı olduğu belirtilse de bu her zaman var olan bir durum değildir. Günümüz ilkokulları gibi müstakil yapıya sahip küttablarla beraber aynı zamanda kimi küttablar, bir ev, bahçe ve avlu-

⁶⁵ Köylü, "Medrese Öncesi Kurumlarda Eğitim", 76-78.

⁶⁶ Hacci, *Endülüs Tarihi: İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar 711-1492*, 187.

⁶⁷ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 223.

⁶⁸ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 207-208.

da bir oda veya camilerin içinde mevcut olan eğitim kurumlarıdır. Bazen öğretmenler kendi evlerini ve dükkânlarını küttab olarak kullanmışlardır.⁶⁹

Küttablarda eğitim, haftanın beş günü icra edilirdi. Pazartesi-den çarşambaya kadar tam gün olan eğitim, Perşembe günü yarım gündü. Müslümanlar için bayram olan Cuma günleri münasebeti ile tatiller, Perşembe öğleden sonra başlar ve Cuma tam gün olarak icra edilirdi. Bayramlarda ve bazı özel günlerde de küttablar tatil edilirdi.⁷⁰

Küttablardaki eğitimin bir günü genellikle şöyle geçerdi: Öğrenciler, sabahın erken saatlerinde ilk olarak Kur'an-ı Kerim okurlardı. Sonrasında öğle vaktine kadar yazı yazmayı öğrenir veya öğrendiklerini pekiştirirlerdi. Öğle vakti yemek arsından sonra günün ikinci yarısında okuma, yazma ve ezber faaliyetlerine devam ederlerdi.⁷¹

2.4. Medreseler ve Özel Yükseköğretim Kurumları

İslâm eğitim tarihinde bir dönüm noktası olan medreseler, diğer eğitim kurumlarına göre daha yeni bir hüviyete sahiptir. İslâm dünyasında ilk medresenin ne zaman kurulduğu noktasında farklı görüşler oldukça fazladır.⁷² Ancak genel kanı sistematik ve başarılı olarak kurulan ilk medreselerin Selçuklular döneminde vezir Nizâm'ül-Mülk'ün (ö. 485/1092) uğraşları sonucu açılan *Nizâmiye Medreseleri* olduğu yönündedir. Nizâmiye Medresele-

⁶⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 220-223.

⁷⁰ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 242.

⁷¹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 245.

⁷² Nebi Bozkurt, "Medrese", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 18/323-324.

ri'nin açılması ile birlikte başta Selçuklular olmak üzere Doğu İslâm devletleri, hakimiyeti altında bulunan şehirlere ve köylere medrese açarak İslâm eğitim sistemine yeni bir ivme kazandırdılar.⁷³

Medreseleri diğer eğitim kurumlarından ayıran en belirgin özellikleri sistematik bir işleyişi olan, genel olarak devletin teşebbüsü neticesinde kurulan, devlet-vakıf işbirliği ile ekonomik destek sunulan, tahsilin ücretsiz olduğu kurumsal yapılar olmasıdır.⁷⁴ Bu özellikler neticesinde medrese sisteminin başarılı olması, medreselere rağbeti arttırmış ve kısa sürede İslâm coğrafyasında yaygınlık kazanmıştır.

Endülüslülere, Medrese sistemini yaygın olmasa da Endülüs'e dahil edebilmişlerdir. Yaygın olmamasının en önemli sebepleri arasında Endülüs'ün eski siyasi ve askeri gücünü kaybetmesi, Endülüs'teki iç karışıklıklar, kuzeydeki Hristiyan devletlerinin Endülüs topraklarına saldırıları gibi konular ele alınabilir. Zira ilk medreselerin XI. Yüzyılın ikinci yarısında kurulduğu göz önüne alındığında, Endülüs'te, iç karışıklıkların ve kuzey saldırılarının yoğun olduğu Mulukü't-Tevaif (Şehir Devletleri) süreci yaşandığı görülmektedir. Bu süreç her ne kadar ilmî çalışmaların hız kaybetmediği dönem de olsa bazı yeniliklerin yerleşmesini geciktirmiştir.

⁷³ Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 83-84.

⁷⁴ Cemil Osmanoglu, "Medreselerde Eğitim: Selçuklu Medreseleri", *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar, 2017), 140.

Endülüs'te ilk medresenin ne zaman kurulduğu konusunda birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Bu farklı görüşler ve kesin bir sonuca ulaşmamıza engel olan kaynak eksikliği sebebiyle bu konu oldukça zor bir hale gelmektedir. Biz, farklı görüşleri değerlendirip kesin bir hükme varamasak da nihayete yakın sonuç elde etmeye çalışacağız.

İlk görüş, ilk medresenin XII. yüzyılda Muvahhidler zamanında kurulduğu yönündedir.⁷⁵ Bu görüş, medreselerin varlığı noktasında ciddi deliller sunmasa da o dönem Endülüs'e hükmeden Muvahhidler'in, Nizamiye Medresesinde eğitim görmüş İbn Tumert'in liderliği ve görüşleri çerçevesinde kurulan bir devlet olması ve medrese kültürüne aşina olması, Endülüs'te ilk medreselerin Muvahhidler döneminde kurulması ihtimalini güçlendirmektedir.⁷⁶ Muvahhid Sultanı Yakub el-Mansur döneminde Endülüs'e medrese sisteminin getirildiği ancak bu medreselerin belirli bir mimariye sahip olmamalarından ötürü ayırt edilmesinin güç olduğu görüşü mevcuttur.⁷⁷ Nitekim XII. yüzyılda eğitimi Nizamiye Medreselerinde tamamlayan ve Endülüs'e dönen Ebû Ali es-Sadefî es-Serakustî (ö.514/1120), Et-Turtûsî (ö.520/1126), Ebu'l-Haccâc el-Mayurkî el-Endelüsî (ö.523/1128), İbnu'l-Arabî el-İsbilî el-Endelüsî (ö. 543/1148) gibi alimlerin En-

⁷⁵ Cahid Baltacı, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 157; Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 6.

⁷⁶ Muhammad Asad Talas, *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*, çev. Sadık Cihan (Samsun: Etüt Yayınları, 2000), 65.

⁷⁷ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 380.

dülüs'e döndükten sonra eğitim ve idari işlerde görev almaları,⁷⁸ medrese kültürünün XII. yüzyılda Endülüs'te yabancı bir konu olmadığını da göstermektedir.

Bir diğer görüş ise Endülüs'te ilk medresenin Kuzey Hristiyan okullarının taklit edilerek XIV. yüzyılda kurulduğu yönündedir. Bu görüşü destekleyenler, Kastilya kralı X. Alfonso'nun, Mürsiye'de ilk İslâmi okulu kurarak başına da büyük alim ve eğitimci olan Rakûfî'yi getirmesini delil olarak sunmaktalar. Bu görüşe göre Mürsiye Okulu, Gırnata Müslüman idaresini etkilemiş ve Gırnata'da benzer okulun yapılmasıyla Endülüs Müslümanlarının ilk medreseleri, Hristiyan etkisi ile yapılmıştır.⁷⁹ Bu görüş, yükseköğretim sisteminin medreselerden önce dahi devlet destekli bazı kurumlarca icra edildiği ve Doğu'daki gelişmelerin olabilecek en hızlı şekilde uygulamaya geçildiği Endülüs eğitim sistemi göz önüne alındığında zayıf kalmaktadır. Zira böyle bir sisteme ihtiyaç duyulması durumunda henüz kesilmeyen rihleler aracılığı ile Endülüs'e medrese yapımında Doğu'nun örnek alınması, Hristiyan devletlerinin örnek alınmasından daha büyük bir ihtimal olarak durmaktadır.

Her iki görüş, makul olmakla beraber biz bazı kaynakları ve Endülüs'ün Doğu ile irtibatını göz önüne alarak ilk görüşü daha isabetli görmekteyiz. Zira Muvahhidler'in medrese kökenli bir hareket, akabinde devlet olması ve hükmettiği bölgelerdeki ilmî yatırımlarını da bu kökene göre şekillendirmeleri, tabii olarak

⁷⁸ Ahmet Ocak, "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri", *Journal of Turkish Studies* 4/3 (2009), 1636-1637.

⁷⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 378-380.

Endülüs'te de medreselerin kurulmasının yolunu açmaktadır. Nitekim XII. yüzyılda Endülüs medreselerinden bahseden kaynakların varlığı da söz konusudur.⁸⁰ Bu kaynaklar da bizi, Endülüs'te medreselerin bu yüzyılda kurulduğu görüşüne yönlendirmektedir.

Endülüs'te kurulan medreselerden bahsederken Hristiyanlarca kurulan fakat her haliyle bir İslâm medresesi konumunda olan Mürsiye medresesinden de bahsedeceğiz. Aynı zamanda medrese hüviyetine sahip olmasa da medrese gibi yüksek öğretim yönü ağır basan şahsi kurumlar da bu başlıkta ele alınacaktır.

2.4.1. Devlet Okulları

2.4.1.1. Mürsiye Medresesi

Kastilya kralı X. Alfonso, ilme değer veren bir kişilikti. Bu özelliği sebebiyle Müslüman alimlerine ve ilmî çalışmalarına da oldukça değer verirdi.⁸¹ Mürsiye'de bir okul (medrese) kurarak kendi ülkesinde Müslümanların öğrendiği ilimlerin icra edilmesini istedi. Bu sebeple bölgenin tanınan alimi Rakûtî'nin önderliğinde kurulan okulda mantık, mühendislik, felsefe, tıp, müzik, matematik gibi ilimlerin eğitimi verilmiştir.⁸²

Bu okulu Endülüs eğitim sistemine dahil etmemizin sebebi, Endülüs medeniyetinin birikimleri ile oluşması ve yönetiminden derslerine kadar Müslümanların etkinliğinin olmasıdır. Ayrıca Mürsiye şehri, Endülüs Müslümanlarının hakimiyetinde iken

⁸⁰ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 382.

⁸¹ Thomas B. İrving, "Kastilya", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/2.

⁸² İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 385.

önemli ilim merkezlerinden birisi olmuştur.⁸³ Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında kurulan bu medresenin temelinde Endülüs eğitim sisteminin ve ilmî çalışmalarının payının oldukça yüksek olduğunu görebilmekteyiz. İspanyol tarihçi Ribera da bu okulu Müslüman okulu olarak nitelemektedir.⁸⁴

Rakūtî'nin etkinliğinin Gırnata'ya ulaşması ile sultan II. Muhammed el-Fakih, Rakūtî'yi Gırnata'ya çağırılmış ve kendisine öğrenci olmuş, ilmî birikimlerinden faydalanmıştır.⁸⁵ Kendisine ilmini yayması için Gırnata'nın bereketli ovasında yer alan güzel bir ev tahsis etti. Ünü yayılan bu ev, eğitim almak isteyen öğrenciler ve başkent vaizlerinin uğrak yeri haline geldi.⁸⁶ II. Muhammed, ilme değer veren ve ilmî birikiminden dolayı "fakih" lakabını almış bir sultandır. Muvahhidler'in yıkılışından sonra alimlerin Endülüs'ten ayrılması sonucu oluşan ilmî noksanlığı tersine çevirmek ve yeniden ilmî faaliyetlerin artması amacıyla çokça çalışmalar yapmıştır.⁸⁷

2.4.1.2. Mâleka Medresesi

Mâleka (Malaga) şehrinde Mâleka Ulu Camii'ne yakın bir yerde XIV. yüzyılda inşa edilen medresedir. Gırnata'daki medreseden daha evvel eğitim vermeye başlamasına rağmen ünü, Gırnata medresesinin gölgesinde kalmıştır.⁸⁸

⁸³ Mehmet Özdemir, "Mürsiye", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/57.

⁸⁴ Ribera, *La enseñanza entre los musulmanes españoles*, 23.

⁸⁵ İsa, *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*, 386.

⁸⁶ Ribera, *La enseñanza entre los musulmanes españoles*, 23.

⁸⁷ İsmail Yiğit, "Nasrîler", *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/422.

⁸⁸ Isabel Calero-Secall, "Mâleka", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/486.

Bu medreseyi Sufi Muhammed bin Muhammed bin Abdurrahman bin İbrahim el-Ensari ebu Abdillah es-Sahili (ö.754/1353), Mağrib devlet büyüklerinin kendisine verdiği para ile inşa etmiştir. Bu kurum, doğu medreselerine göre medrese hüviyeti noktasında resmi bir medrese değildir. Ancak medrese benzeri eğitim vermesi, bizi bu okulu medrese olarak nitelemeye yönlendirmektedir. Medresenin varlığı konusunda somut delillerin ortadan kaybolması sebebiyle bilgi noksanlığı oldukça fazladır.⁸⁹

2.4.1.3. Gırnata Medresesi

Nasrî sultanı I. Yusuf'un 1349 yılında Hacib Rıdvan en-Nasrî'nin girişimi ile yaptırdığı medresedir. Bu medrese, Kurtuba Ulu Camii'nden sonra Endülüs'teki en meşhur eğitim öğretim kurumu olarak kayıtlara düşmüştür. Endülüs döneminden günümüze yapı olarak ulaşan yegane medrese olan Gırnata medresesi, çoğu tarihçi tarafından Endülüs'ün Müslümanlarca açılan ilk medresesi olarak kabul edilmektedir.⁹⁰

Gırnata medresesinin kuruluşuna kadar genel olarak eğitim faaliyetleri camilerde yapılmaktaydı. Kuruluşu ile bu eğitimin bir kısmı medreseye aktarıldı. Dini ilimler başta olmak üzere tıp, kimya, felsefe ve astronomi eğitimi de verilen medrese, Endülüs'teki son Müslümanların, siyasi ve askeri olarak güç kaybetmelerine rağmen eğitim faaliyetlerinde hala önemli yollar kattiklerini göstermektedir.⁹¹

⁸⁹ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 388.

⁹⁰ İsa, *Târîhu't-ta'lîm fi'l-Endelüs*, 390.

⁹¹ Yiğit, "Nasrîler", 32/422.

“Yûsufiye Medresesi”, “Nasiriye Medresesi” gibi isimlerle de anılan Gırnata Medresesi, şehrin merkezi konumunda inşa edilmiş, eksiksiz bir yapı olabilmesi için gerekli özen gösterilmiştir. Örneğin medresenin su ihtiyacını gidermek için nehirden medreseye tesisat döşenmiştir. Medrese'nin eğitim faaliyetlerini desteklemek amacıyla medreseye bağlı bir kütüphane inşa edilmiş ve kitap bağışlarıyla kütüphane sürekli zenginleştirilmiştir.⁹²

Günümüz üniversitelerinden pek de farkı bulunmayan Gırnata Medresesi, kuzey Hristiyan devletlerden ve Endülüs dışından yabancı öğrencilerin eğitim alabildikleri bir eğitim kurumuydu. Bu medresede zaman zaman halka açık özel günler ve törenler icra edilirdi. Öğretim mensupları bu törenlerde şiirler okur, halka etkileyici hitabetlerde bulunurlardı.⁹³

2.4.2. Özel Yükseköğretim Kurumları

Endülüs'te devlet destekli eğitim kurumlarının yanında şahısların çabalarıyla kurulan eğitim kurumları da mevcuttu. “Evler” başlığında zikrettiğimiz gibi eğitimi kendi evlerinde veren alimlerin sayısı oldukça fazladır. Bu başlık altında bahsedeceğimiz kurumlar, daha çok belirli bir alanda medrese hüviyetine sahip olmasalar dahi yükseköğretim dengi eğitim veren kurumlardır.

2.4.2.1. Ziryab Müzik Okulu (Konservatuarı)

Asıl adı Ali b. Nâfi olan Ziryab, doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, Abbasî halifesi Mehdi Billah'ın kölesi olduğu ve sarayda hizmet veren büyük sanatçı İbra-

⁹² Qiyas Şükürov, *Benî Ahmer Devleti* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 222-223.

⁹³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/894.

him el-Mevsili'nin öğrencisi olarak zikredilmektedir. Mûsiki'ye olan ilgi ve yeteneğinden ötürü sarayda büyük bir üne kavuşmak üzereyken hocasının baskısı sonucu 822 yılında Bağdat'tan Endülüs'e geçmiştir. O dönem devlet yöneticisi olan II. Abdurrahman, kendisini büyük bir ilgi ile karşılamış, Ziryab ve ailesine bir konak ve maaş tahsis etmiştir.⁹⁴

Ziryab, Endülüs'te hemen her konuda büyük değişiklikler gerçekleştirdi. Giyim, yemek ve müzik alanlarında Endülüs'te bir marka haline geldi. Mevsime göre giyinme, içecek bardaklarının cam ve kristal olması, yemek adabında çorba-ana yemek-tatlı sırasının takip edilmesi, bazı yeni yemeklerin tarifleri gibi yenilikler getiren Ziryab'ın faaliyetleri asırlar boyunca Endülüs'ü, akabinde de Avrupa'yı etkilemiştir.⁹⁵

Ziryab'ın en önemli icraatı ise hiç şüphesiz müzik eğitimi ve kurduğu müzik okuludur. Kurtuba'da kurduğu bu okul, bir konservatuvar niteliği taşımaktaydı. Ziryab'ın açtığı okul, İşbiliye, Tuleytula, Belensiye ve Gırnata'da musiki okulların açılmasına zemin hazırladı.⁹⁶ Bu okul Avrupa'daki ilk konservatuvar olmakla beraber, okula gelen Avrupalı öğrencilerin Müslüman-Arap müziğini ülkelerine taşımalarına olanak sağlamıştır.⁹⁷

⁹⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 117.

⁹⁵ Fatih Erkoçoğlu - Fazlı Arslan, "Endülüs'ün 'Sanat Güneşi' Ziryâb (Ö.238/852)", *İSTEM* 14 (2009), 275.

⁹⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 3/950.

⁹⁷ Adnan Adıgüzel - Esra Sınjar, "Geçmişten Günümüze Mûsikîşinâs Ziryab'ın Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupa'ya Etkileri", *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (2016), 90.

Okul, öğrenci seçiminde oldukça önemli sınavlar uygulamaktaydı. Okulda eğitim görmek isteyen öğrencinin, sesinin tonu, ses hacmi, dil-nefes kullanımı, genizden konuşup konuşmadığı gibi özellikleri gözlemlenir ve öğrencinin eğitime kabul veya reddilmesi kararlaştırılırdı.⁹⁸ Yetenek sınavında başarılı olan öğrenciler, günümüz müzik eğitiminde de kullanılan basitten zora doğru düzenlenmiş bir eğitim metodu ile musiki eğitimi almaktaydılar.⁹⁹

2.4.2.2. İbn Meserre Okulu

Muhammed b. Meserre (ö. 319/931), Endülüs'teki felsefe çalışmalarında önemli bir yer işgal etmiş Kurtubalı tasavvufi eğilimli, Mu'tezile mezhebine bağlı bir isimdir. Babası Abdullah b. Meserre'den ilk derslerini almış, sahte Empedoklesci olarak bilinen felsefi öğretileri benimsemiştir. Bu öğretiler, Yeni Eflatuncu felsefe ile Empedokles'in hakiki öğretilerinin karışımından oluşmaktadır. Kimi kesimlerce "zındık", kimileri tarafından ise ilim ve zühd hayatında zirveyi yaşamış bir alim olarak nitelendirilen İbn Meserre, felsefe alanındaki çalışmaları ile Endülüs'te bu alandaki ilk ciddi çalışmaları yapan ve Endülüs felsefesinin öncüsü kabul edilen kişidir.¹⁰⁰

⁹⁸ Esra Tartut, *Geçmişten Günümüze Musikîşinas Ali B. Nafi' (Ziryab)'nin Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupa'ya Etkileri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 69.

⁹⁹ Adıgüzel - Sınjar, "Geçmişten Günümüze Mûsikîşinâs Ziryab'ın Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupa'ya Etkileri", 90.

¹⁰⁰ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 54.

Medine’de bulunduğu esnada Hz. Peygamberin eşi Hz.Mariye’nin kaldığı evi ziyaret etmiş ve evin muhtelif yerlerinde namaz kılmıştır. Evin ölçülerini alarak Kurtuba’ya yakın Sierra tepesinde kendisine ait arazide aynı ölçülerde bir bina inşa ederek felsefe ve kelam dersleri vermeye başlamıştır. Görüşleri ve felsefi çalışmalarından ötürü baskı ve eleştiriye maruz kalan İbn Meserre, çalışmalarını gizli bir şekilde yaparak eleştirilerden uzak kalmaya çalışmıştır. Bu okul, şahsi ve müstakil bir okul olmakla beraber zâviye özelliğine de sahipti.¹⁰¹ Okulun oluşturduğu ekol, ardından bir çok felsefi çalışmalara ön ayak olurken Endülüs’ün Öklid’i olarak nitelendirilen Abdurrahman el-Mühendis, I. Hakem’in torunu Abdulaziz b. Hakem, İsmail b. Abdullah er-Ruayn’i gibi isimlerin de Meserriye ekolünden etkilenmesine neden olmuştur.¹⁰²

2.5. Ribâtlar (Tasavvuf Okulları)

Sözlükte, “*düşman saldırılarını önlemek maksadıyla sınır boylarında nöbet tutmak*” anlamına gelen *ribât*, zaman ilerledikçe sınır boylarında nöbet tutulan çadırlara veya sınır boylarını korumak için yapılan müstakil yapılara verilen bir isim halini almıştır. Cihad için ribâtlarda nöbet tutan mücahidlere de *murâbit* ismi verilmiştir.¹⁰³

Ribâtlar, İslâm tarihinde hemen her İslâm devletinin sınır boylarına inşa etme gereksinimi duyduğu kurumlar olmuşlardır. İlk

¹⁰¹ Mustafa Çağrı, “İbn Meserre”, *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/189.

¹⁰² Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 54-55.

¹⁰³ İsmail Yiğit, “Ribât”, *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/76.

zamanlar askeri eğitimin ağırlıklı olduğu kurumlar olan ribâtlar, tasavvufun müstakil bir ilim haline gelip gelişmesiyle birlikte tekke ve zaviyelere dönüşmüştür. Bu dönüşümle beraber ribâtlarda dini eğitimler ağırlıklı olmak üzere eğitim faaliyetleri de artmış oldu. Bunun yanında asıl maksat olan askeri eğitim eskisi kadar olmasa da devam etmiştir. Ribâtlar, tasavvufî olarak uğradıkları değişim sebebiyle *tekke*, *zâviye*, *hankah* kelimeleriyle aynı anlamı taşımaya başladılar.¹⁰⁴

Ribâtlar, tasavvufî etkiler neticesinde farklı ilimlerin öğretildiği eğitim kurumları olmakla birlikte Kur'an-ı Kerim, tefsir, fıkıh, hadis gibi dini ilimlerin ağırlıklı olduğu müfredata sahip olmuşlardır. Dini ilimlerin ve tasavvufî eğitimin ağırlıklı olması ribâtları, beşerî ilimlerden geri koymamış ve farklı derslerin de bu kurumlarda verildiği görülmüştür. Nitekim edebiyat ve tıp gibi ilimlerin de ribâtlarda verildiği kaynaklarda geçmektedir. Aynı şekilde bazı ribâtlarda çocukların okuma ve yazma eğitimine tabi tutuldukları durumlar da yaşanmıştır. Yine ribâtların, kendilerine ait kütüphanelere sahip olmaları da onları birer eğitim kurumu haline getiren yönlerinden biridir.¹⁰⁵

Endülüs, coğrafi yapısı itibariyle cihadın sürekli aktif olduğu bir İslâm beldesiydi. Ribâtlar, Endülüs'ün fethi ile birlikte Musa b. Nusayr tarafından karakol ve garnizonların sınır bölgelerine kurulması ile Endülüs topraklarında oluşmaya başlamıştı.¹⁰⁶ Hris-

¹⁰⁴ Yiğit, "Ribât", 35/78.

¹⁰⁵ Şakir Gözütok, "Tasavvufî Kurumlarda Öğretim", *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok (İstanbul: Ensar, 2017), 274-282.

¹⁰⁶ Hacci, *Endülüs Tarihi: İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar 711-1492*, 229.

tiyan akımlarının artması, Müslümanların zulme uğraması ve Müslümanları koruma gibi sebeplerden ötürü Nasrîler döneminde ribât sayısı oldukça artmıştır. Cihad edecek Müslümanları manevi açıdan motive etmek için ribâtlarda tasavvufî eğitime ağırlık veriliyordu. Mâleka, Meriyye ve Gırnata şehirlerinde bu dönemde açılan ribât sayılarının çokluğu dikkat çekmektedir. Sadece Gırnata şehri ve çevresinde sayısı elliyi bulan ribâtların varlığı söz konusu idi.¹⁰⁷ İbn Battuta, Endülüs ziyaretinde uğradığı ribâtlarda Endülüs'e cihad için gelen Semerkanlı, Tebrîzli, Konyalı, Horasanlı ve Hintli Müslümanlarla karşılaşmıştır.¹⁰⁸

Tasavvufî ve askeri eğitimin yanında ribâtlar, sosyal dayanışma gibi amaçlar için de kullanılmıştır. Buldukları şehirlerdeki yoksul halka yardım edilen ribâtlar, Hristiyan işgalleri sebebiyle mülteci konumuna düşen Müslümanlar için barınak, aşevi gibi görevleri de üstlenmişlerdir.¹⁰⁹

2.6. Kütüphaneler

İslâm eğitim tarihinde kimi dönemler yardımcı kimi dönemler ise direkt eğitim kurumu görevini üstlenen ve İslâm eğitim tarihinin her safhasında varlığını korumuş olan kütüphaneler, ilk olarak kitap telif faaliyetlerinin yoğun olduğu Emeviler döneminde eğitim müessesesi olarak kullanılan camilerde ortaya çıkmıştır.¹¹⁰ Beyt'ül-Hikme ve Dâr'ul-Hikme gibi araştırma merkez-

¹⁰⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 50-51.

¹⁰⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2004), 2/950-951.

¹⁰⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 52.

¹¹⁰ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *TDVİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/11.

lerinin çekirdeğini oluşturan kütüphaneler kısa sürede İslâm coğrafyasında yaygınlık kazanmıştır.¹¹¹ İslâm dünyasında yoğun ilmî çalışmalar ve çeviri faaliyetleri, kitap teliflerini arttırmış ve eğitim öğretim faaliyetlerinin daha verimli olabilmesi adına kütüphanelerin kıymeti arttıkça özel teşebbüsler veya devlet desteği ile birlikte hatırı sayılır miktarda kütüphaneler, İslam coğrafyasının tamamını kuşatmıştır. Bu yaygınlık Doğu'yu yakın bir takibe alan Endülüs'te de kısa sürede etkisini göstermiştir.

Endülüs alanında yaptığı çalışmalar ile tanınan Özdemir'in "Kitap medeniyeti" olarak nitelendirdiği Endülüs, kitap sevgisi bakımından günümüz medeniyetleriyle yarışacak bir seviyede idi. Fransız araştırmacı Henri Peres, Endülüs halkının temel özelliklerinden birinin de kitap sevgisi olduğuna vurgu yapmıştır. İlim ile meşgul olan bir Endülüslünün nazarında kitap, mücevherlerden daha değerliydi. Nitekim bazı alimlerin kitaplarına yönelik ilgileri yukarıdaki değerlendirmeyi haklı çıkarmaktadır. Coğrafya alimi Ebû Ubeyd el-Bekrî, kitaplarını pahalı ve parlak kumaşlarla muhafaza etmiştir. Yine bazı alimler, kitaplarını en yakın arkadaşları, sohbet ortakları olarak ifade etmişlerdir. Endülüs'teki kitap sevgisi alimlere has kalmamaktadır. Halkın çoğunluğu da kitaplara ayrı bir değer verirdi. Örneğin bazı kimseler, kendilerine "kaba, kültürsüz" denmemesi için evlerinin bir köşesini kitaplara ayırmışlardır.¹¹² Endülüs'te kitap, ilim ile uğraşan-

¹¹¹ Çelebi, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, 103.

¹¹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 12-13.

lar için vazgeçilmez olduğu gibi kitaba verilen değerden ötürü de kimiz zaman sosyal statüyü belirleyici bir etken olabilmektedir.

Endülüs'te kitap sayısının oldukça fazla olmasının sebeplerinden biri de hiç şüphesiz Müslümanların IX. yüzyılda tanıştığı kâğıttır. Parşömen ve papirüsün pahalı olmasına kıyasla kâğıt, daha kolay ve daha ucuza imal edilebilmekteydi. Doğu Müslümanları için vazgeçilmez bir duruma gelen kâğıt, Endülüs'te de kullanılarak daha kısa sürede daha fazla kitabın telif edilmesine olanak sağladı.¹¹³

Endülüs'te kitaba verilen değer tabii neticesi olarak kütüphane kültürü oldukça yaygındı. Gerek sosyal statü ihtiyacı gerekse ilmî çalışmalar maksadıyla özellikle büyük şehirlerde çoğu ev, irili ufaklı kütüphanelere sahipti. Bunun yanında devlet desteği ile açılan kütüphaneler, zengin bir kitap haznesine sahipti. Endülüs'te silah, at gibi bazı ürünlere verilen gümrük muafiyeti, Endülüs dışından getirilen kitaplar için de geçerli idi. Bu muafiyet, tüccarların Doğu'dan önemli miktarda kitabı Endülüs'e getirip Kurtuba, Tuleytula, İşbiliyye gibi kültür noktasında önemli yer tutan şehirlerin kitap çarşılarında satmalarına vesile olduğu gibi Endülüs'ün kitap zenginliği yaşamasının da önünü açmıştır.¹¹⁴

2.6.1 Kurtuba Saray Kütüphanesi

Endülüs kütüphaneleri arasında en büyük öneme sahip olan Kütüphane şüphesiz Kurtuba Saray Kütüphanesi olmuştur. I. Abdurrahman döneminde Kurtuba Sarayı'nda kurulan bu kü-

¹¹³ Mehmet Özdemir, *Endülüs* (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 244-245.

¹¹⁴ Erünsal, "Kütüphane", 27/15.

tüphaneye zamanla büyük bir kütüphane haline gelmiştir.¹¹⁵ Başlangıçta yavaş bir şekilde gelişen kütüphane, II. Abdurrahman ve III. Abdurrahman dönemlerinde ivme kazandı. Ancak bu kütüphaneye en fazla katkıyı gösteren ve kütüphanenin kendi ile anılmasını sağlayan hükümdar II. Hakem'dir.¹¹⁶ II. Hakem, bilgin, bilime ve bilim insanlarına önem veren, ilmî çalışmaları teşvik eden ve en önemlisi ise kitaplara bağlılığı yüksek bir hükümdardı. Kitaplardan anlayan memurlardan oluşturduğu heyetleri Kayrevan, İskenderiye, Dimeşk ve Bağdat gibi dönemin kültür merkezlerine gönderirdi. Bu heyetler, kitapçı dükkanlarını dolaşarak götürülmeye değer kitapları satın alıp Endülüs'e ulaştırırlardı.¹¹⁷ Doğu'daki ünlü yazarlara hediyeler göndererek kendilerinden yeni kitaplar telif etmesini ve bu kitapların bir kopyasının kendisine gönderilmesini teşvik ederdi. Hatta Ebü'l-Ferec'in, *Kitabu'l Ağanî* adlı bir eser yazdığını öğrenince kendisine bin dinar göndererek bu eserin Bağdat'ta yayınlanmadan önce Endülüs'e gönderilmesini sağlamıştır.¹¹⁸ II. Hakem'in bu özverili çalışmaları neticesinde büyük bir şana kavuşan saray kütüphanesinde 400.000 ciltlik kitap sayısına ulaşılmıştır. Sadece kütüphanedeki

¹¹⁵ Saim Yılmaz - Furkan Erbaş, "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 17/1 (30 Haziran 2017), 172.

¹¹⁶ Erünsal, "Kütüphane", 27/13; Okan Koç, "Endülüs Kütüphaneleri ve Bilimsel Bilginin Üretimine Katkıları", *Bilgi Dünyası* 19/2 (23 Aralık 2018), 315.

¹¹⁷ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 15.

¹¹⁸ Wiil Durant, *İslâm Medeniyeti*, çev. Orhan Bahaeddin (İstanbul: Tercüman, 1980), 191.

kitapların kayıt altına alındığı katalog ise 44 ciltten oluşmaktaydı.¹¹⁹

Endülüs'te irili ufaklı bir çok kütüphane mevcuttu. Halka açık veya şahsa ait olmak üzere toplamda yetmiş adet kütüphanenin varlığından bahsedilmektedir.¹²⁰ Gırnata, Mâleka, Sarakusta, Belensiye, Mürsiye, İlbîre, Şâtibe, Menûrka gibi şehirler, zengin kütüphanelere sahipti.¹²¹

Endülüs'teki bu zengin kitap birikimi, iç çatışmalarla ve özellikle de Hristiyan işgalleriyle büyük bir tahribata uğramıştır. İç karışıklıklar neticesinde yağmalanan kitaplar, Kuzey Afrika'ya götürülerek Endülüs'ün bu zenginliği azaltılmıştır. Lakin en büyük darbe Katoliklerin kitap yakma hadiselerinin sonucunda alınmıştır. Gırnata'ya giren Hristiyanlar, Isabella ve Ferdinand'ın emri ile Müslümanlara ait olan kitapların tamamına yakını şehir meydanında yakmışlardır. Endülüs Müslümanlarından kalan eserleri toplayan II. Philip, sadece 2500 kitap toplayabilmiş ve bu kitaplar, bugünkü *Escorial Kütüphanesi'nin* temelini oluşturmuştur.¹²²

Endülüs eğitiminin en önemli yardımcı unsuru olan kütüphaneler, öğrenci ve öğretmenler için büyük araştırma müesseseleri konumundaydılar. Sürekli kitap sirkülasyonunun gerçekleşmesi ile

¹¹⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 15.

¹²⁰ Durant, *İslâm Medeniyeti*, 208.

¹²¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları III*, 16.

¹²² Erünsal, "Kütüphane", 27/14; Endülüs'te yaşanan kitap yakma hadiseleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk: Nizamettin Parlak, "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri", *İSTEM* 32 (28 Aralık 2018), 199-217.

Endülüslüleri, yeni kitaplar ve ilmî araştırmalardan geri kalmıyorlardı. Bu kütüphanelerde öğrencilerin ihtiyaç duyduğu doğru alimlerine ait dini veya beşerî ilimleri konu alan kitaplar olduğu gibi Antik Yunan'a ait eserlerin Arapça'ya çevrilmiş ve büyük alimlerce yoruma tabi tutulmuş eserler de mevcuttu. Kütüphaneler veya kitap çarşıları öğrenci-öğretmen arasında ilmî bir münasebet doğurmaktaydı. Nitekim kütüphaneler, öğrenciler için bilgilerin alanlarında verdiği sohbet veya bir nevi konferansların mekânları olmasıyla eğitim öğretime de büyük destek sağlamaktaydı.¹²³

SONUÇ

Orta Çağ, tarihin en karanlık çağlarından biri olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu sav, Avrupa merkezli tarih anlayışından kaynaklanan yanlış bir savdır. Orta Çağ'ın başında dünyaya gelen Hz. Muhammed (S.A.V), bulunduğu çağı aşan öğreti ve yaşamı ile yeni bir düzenin kurulmasına liderlik yapmıştır. İslâmiyet'in yayılması neticesinde kökleşen bu yeni düzen, tarih sahnesine Müslümanların çıkmasını sağlamıştır. Hiç şüphesiz İslâmiyet, dünya tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Müslümanların kısa sürede Çin'den Endülüs'e büyük bir imparatorluk kurmaları dünya tarihinin kıymetli sayfalarında yer almayı hak etmektedir. Ancak bu hak ediş sadece siyasi ve askeri alanlarla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda dünya bilim tarihini de kapsamaktadır.

¹²³ Şeyban, *Endülüs*, 169.

İslâm'ın batı sınırı olan Endülüs de bu aydınlık çağa dahil olmuş ve büyük ilerleme kaydetmiştir. Fetihden sonra yerleştikleri yerde herhangi bir bilimsel birikim bulamayan Endülüs Müslümanları, bu eksikliği avantaja dönüştürerek kısa sürede büyük bir medeniyetin oluşmasını sağlamışlardır. Doğu ile Batı arasında adeta bir ilmî köprü vazifesi gören Endülüs, Avrupa'da çok daha sonra ortaya çıkacak olan Rönesans hareketinin temeline katkı sunmuş bir medeniyet olmuştur. Farklı kültürlerin ve antik dönemlerin birikimini çok iyi değerlendiren Doğu İslâm bölgesi, bu özelliği ile Endülüs'ü hemen her alanda beslemiştir. Bu beslenmenin neticesinde kimi zamanlar Doğuyu açacak gelişmelere imza atan İber Müslümanlarından tarih sahnesinde daha fazla bahsedilmesi gerekmektedir.

Endülüs'e bu medeniyeti kazandıran sistemin temelinde hiç şüphesiz eğitim faaliyetleri bulunmaktadır. Fetihle beraber başlayan eğitim faaliyetleri, özellikle Hilafet döneminde devletin büyük destekleri ile zirve noktasını yaşamış, kendisinden sonraki asırları bile etkilemiştir.

Toplumun neredeyse tamamının ilme önem verdiği Endülüs'te aileler, çocuklarının eğitime de oldukça dikkat etmiş ve eğitim-öğretimin okul öncesinde verilmesi noktasında çaba göstermişlerdir. İlköğretim ile birlikte öğrencilerin eğitimlerinin yüksek seviyelerde olabilmesi için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle dil eğitime verilen önem öğrencinin eğitim hayatı boyunca anlama ve yorumlama becerisi kazanmasında büyük rol oynamıştır. Hakeza ilköğretim aşamasında iken matematik gibi

ilimlerin verilmesi de ayrıca dikkate değerdir. Zira öğrencilere dini eğitim ve dil eğitiminin yanında beşerî ilimler alanında verilen derslerle birlikte çok yönlülük kazandırılması açısından önem arz etmektedir.

Ortaöğretim ve yükseköğretim aşamalarındaki uzmanlaşma ve akademik seyir, Endülüs medeniyetinin kanıtları mahiyetindedir. Öğrencinin ilgi duyduğu alana yönelmesi için sağlanan kolaylıklar ve öğretmenler arası ilmî rekabet hiç şüphesiz eğitim sisteminin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Aynı zamanda Doğu'ya yapılan rihle çalışmaları da eğitimin niteliğinde söz sahibi olmuştur. Zira özellikle ilk dönemlerde yeterli ilmî birikimin olmaması ile nitelik bakımından zayıf olan Endülüs eğitimi, rihle hareketleri ile Doğu'dan ilmî birikim ve kitapların getirilmesi ile bir yerden sonra takipçisi olduğu Doğu ile yarışır vaziyete gelmiştir.

Eğitim kurumları açısından İslâm eğitim tarihi ile paralellik taşıyan Endülüs eğitiminde, evlerin eğitimde aktif kullanılması toplumun ilmî çalışmalarla iç içe olduğunun göstergesidir. Cami ve kütüphaneler, eğitimin merkezden taşraya yayılmasında, fetih ve kuruluş dönemindeki Müslümanların temel eğitim ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük bir rol oynamıştır.

Devlet yöneticilerinin, çoğu zaman eğitime müdahale etmemeleri ve eğitim faaliyetlerine büyük destek vermeleri, eğitimin kalitesinin artmasını sağlamıştır. Özellikle hemen her devlet yöneticisinin önem verdiği ve inşasına destek verdiği Kurtuba Ulu Camii devlet desteğinin en belirgin kanıtıdır. El-Ezher ve Nizamiye

medreselerinden daha önce kurulan, belirli bir sistem üzerine eğitim veren, eğitim faaliyetlerinin yürütülebilmesi için özel görevlileri barındıran, farklı din veya ırktan öğrencilerin rahatlıkla eğitim gördüğü Kurtuba Ulu Camii, adeta günümüz “üniversite” hüviyetine sahip bir kurum olmuştur.

Şahsi okulların belirli alanlar üzerine eğitim vermesi oldukça ilgi çekicidir. Ziryab’ın açtığı konservatuvar ve burada gerçekleştirilen müzik eğitimi, büyük bir eğitim sisteminin varlığını delillendirmektedir. Yine İbn Meserre’nin açtığı kelim, tasavvuf ve felsefe üzerine eğitimin verildiği Meserre Okulu da bu deliller arasına eklenmelidir.

İslâm eğitim tarihine farklı bir yön kazandıran medreselerin Endülüs’te varlık göstermemesine rağmen eğitim ve öğretimin gerçekleştirildiği mekânların kendi kendine yetmesi, medreselerle geç tanışan toplumda bu konuda bir noksanlık yaşanmadığını göstermektedir. Özellikle evlerin ve camilerin yoğun kullanımı, toplum-eğitim birlikteliğinin en belirgin özelliği konumundadır.

Bir toplumda statü ve saygınlığa giden yollardan birinin kitap veya kütüphane olması, o toplumun medeniyet seviyesinin üstünlüğünü göstermektedir. Endülüs’teki kitap sevgisinin aileler aracılığı ile sonraki nesillere aktarılması, bölgede okuma yazma oranının çok yüksek olmasını sağlamıştır. Özel olarak kitap çarşılarının varlığı, devletin ülke dışından getirilen kitapları vergiden muaf tutması gibi etmenler Endülüs’te kitaba rağbeti arttırarak okuyan bir toplumun Orta Çağ Avrupası ile farkını belirgin hale getirmiştir. Kitaba olan bağlılığın neticesinde oluşan kişisel kü-

tüphanelerin bazılarının oldukça zengin olması, Endülüs için dile getirilen "kitap medeniyeti" tanımının ne denli yerinde olduğunu göstermiştir. Pek tabii kitap konusunda devletin getirdiği vergi muafiyeti, ayrıca düşünülmesi gereken bir durumdur.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Adnan - Sinjar, Esra. "Geçmişten Günümüze Mûsikîşinâs Ziryab'ın Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupa'ya Etkileri". *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi* 2/1 (2016), 71-96.

Adıgüzel, Cumhur Ersin. *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016.

Akpınar, Cemil. "İcâzet". *TDVİA*. 21/393-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ali, Nureddin Al-i. *Endülüs Tarihi*. çev. Hakkı Uğur. İstanbul: Ensar, 2010.

Âşûr, Saîd Abdülfettâh. "Ezher". *TDVİA*. 12/59-63. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Baltacı, Cahid. *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.

Baltacı, Cahid. "İslâm Medeniyetinde Cami". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 0/3 (1985), 225-241.

Bozkurt, Nebi. "Medrese". *TDVİA*. 18/323-332. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Calero-Secall, Isabel. "Mâleka". *TDVİA*. 27/485-486. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Çağrı, Mustafa. "İbn Meserri". *TDVİA*. 20/188-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Çelebi, Ahmed. *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 1998.

Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *TDVİA*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Durant, Wiil. *İslâm Medeniyeti*. çev. Orhan Bahaeddin. İstanbul: Tercüman, 1980.

Ebied, R. Y - Young, M. J. L. "New Light On The Origin Of The Term 'Baccalaureate'". *Islamic Quarterly* 18/1 (1974), 3-7.

Erkoçoğlu, Fatih - Arslan, Fazlı. "Endülüs'ün 'Sanat Güneşi' Ziryâb (Ö.238/852)". *İSTEM* 14 (2009), 261-281.

Erünsal, İsmail E. "Kütüphane". *TDVİA*. 27/11-32. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Gözütok, Şakir. "Tasavvufî Kurumlarda Öğretim". *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok. 273-298. İstanbul: Ensar, 2017.

Hacci, Abdurrahman Ali. *Endülüs Tarihi: İslami Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar 711-1492*. çev. Kadir Kınar. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017.

Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.

İbn Battuta, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battuta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2004.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2007.

Irving, Thomas B. "Kastilya". *TDVİA*. 25/1-2. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

İsa, Muhammed Abdulhamid. *Târîhu't-ta'lim fi'l-Endelüs*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1982.

Koç, Okan. "Endülüs Kütüphaneleri ve Bilimsel Bilginin Üretimine Katkıları". *Bilgi Dünyası* 19/2 (23 Aralık 2018), 297-323.

Köylü, Mustafa. "Medrese Öncesi Kurumlarda Eğitim". *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok. 75-106. İstanbul: Ensar, 2017.

Ocak, Ahmet. "Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerindeki Etkileri". *Journal of Turkish Studies* 4/3 (2009), 1622-1647.

Osmanoğlu, Cemil. "Medreselerde Eğitim: Selçuklu Medreseleri". *Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Köylü - Şakir Gözütok. 135-196. İstanbul: Ensar, 2017.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs*. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: İlim ve Kültür Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Özdemir, Mehmet. "Mürsiye". *TDVİA*. 32/56-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Parlak, Nizamettin. "Endülüs'te Kitap Yakma Hâdiseleri". *İSTEM* 32 (28 Aralık 2018), 199-217.

Ribera, Julián. *La Enseñanza Entre Los Musulmanes Españoles: Bibliófilos y Biblioteca En La España Musulmana*. Córdoba: Imprenta La Comercial, 1925.

Sâid El-Endelusî. *Tabakâtü'l-ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Şeyban, Lütfi. *Endülüs*. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları, 2014.

Şeyban, Lütfi. *Endülüs Alimleri*. İstanbul: Ketebe, 2019.

Şeyban, Lütfi. "Endülüs Ulemasının Tahsil ve Tedris Hayatıyla İlgili Kaynaklarda Öne Çıkarılan Hususiyetler". *The Journal of Academic Social Science Studies* 12/53 (2016), 11-28.

Şükürov, Qiyas. *Benî Ahmer Devleti*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.

Talas, Muhammad Asad. *Nizamiyye Medresesi ve İslâm'da Eğitim-Öğretim*. çev. Sadık Cihan. Samsun: Etüt Yayınları, 2000.

Tartut, Esra. *Geçmişten Günümüze Musikîşinas Ali B. Nafi' (Ziryab)'nin Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupa'ya Etkileri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Viardot, Louis. *Endülüs Tarihi*. çev. Ziya Paşa. haz. Cemil Çiftçi. İstanbul: Mostar, 2013.

Yıldırım, Kadri. "İslâm Kültüründe Küttâb Eğitimi Üzerine Bir İnceleme". *Diyanet İlmi Dergi* 45/3 (2009), 124-144.

Yılmaz, Saim - Erbaş, Furkan. "Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem'in İlmî Kişiliği ve İlim Hayatına Sağladığı Katkılar". *Çukuro-*

va Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) 17/1 (30 Haziran 2017), 157-185.

Yiğit, İsmail. "Nasrîler". *TDVİA*. 32/420-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yiğit, İsmail. "Ribât". *TDVİA*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.